

ΤΟ ΒΙΒΛΙΟΝ ΤΟΥ ΜΑΛΑΧΙΟΥ

Υ Π Ο

ΑΘΑΝΑΣΙΟΥ Π. ΧΑΣΤΟΥΠΗ

Ὁμοτ. Καθηγητοῦ ἐν τῷ Πανεπιστημίῳ Ἀθηνῶν

Ἵπομνήματα. J. Wellhausen, 1898³ (1963⁴). — K. Marti, KHC 1904. — S. R. Driver, NCB 1906. — O. Isopescul, Der Prophet Malachias, Czernowitz 1908. — J. Halévy, Le prophète Malachie, ἐν RS 17 (1909), σ. 1-44. — G. A. Smith, ICC 1912 (1951). — W. Nowack, HK 1922³. — K. Marti, HSAT 1923⁴. — J. Knabenbauer / M. Hagen, CSS (1886) 1924. — A. von Bulmerincq, Der Prophet Maleachi, I: Einleitung in das Buch des Propheten Maleachi, Dorpat 1926, II: Kommentar zum Buche des Propheten Maleachi, Dorpat 1932. — E. Sellin, KAT¹ 1930³. — C. Lattey, The Book of Malachy, London 1935. — F. Horst, HAT (1936) 1954² (1964³). — H. Junker, HS 1938. — E. Cashdan, SoncB 1948, 1952². — K. Elliger, ATD (1949) 1982⁸. — Β. Βέλλα, ἙΠΔ 5 (1950), σ. 143-191. — A. Gelin, JérusB 1951, 1956². — E. F. Sutcliffe, CC 1953, σ. 701-705. — W. L. Sperry, IB 1956. — D. R. Jones, Haggai, Zechariah and Malachi. Introduction and Commentary, 1962. — G. J. Botterweck, BiLe 1 (1960), σ. 28 ἐξ., 100 ἐξ., 179 ἐξ., 253 ἐξ. — A. Deissler, Clamer-B 1964. — E. G. Kraeling, Commentary on the Prophets, 2 (1966). — J. G. Baldwin, TOTC 1972. W. Rudolph, KAT² 1976. — R. A. Mason, CambrBC 1977. — R. Vuilleumir, CAT 1981. — R. L. Smith, Word Biblical Commentary: Micah, Malachi, Waco/Tex. 1984. — Elizabeth Achtemeier, Nahum, Malachi, Atlanta 1986.

Ἴλλα βοηθήματα. W. Böhme, Zu Maleachi und Haggai, ZAW (1887), σ. 210-217. — C. C. Torrey, The Prophecy of «Malachi», JBL 17 (1898), σ. 1-15. — H. Winkler, Maleachi, Altor. Forschungen II (1898), σ. 531-537. — E. Sievers, Alttest. Miscellen, IV: Zu Maleachi, Leipzig 1905. — J. M. Lagrange, Notes sur les prophéties messianiques des derniers prophètes, RB 25 (1906), σ. 79-83. — A. von Bulmerincq, Die Mischehen im Buche Maleachi, Oriental Studies: τμητ. τόμος Paul Haupt, Baltimore καὶ Leipzig 1926,

σ. 31-42. — J. Touzard, L'âme juive au temps des Perses, RB 26 (1927), σ. 179-191. — J. Goettsberger, Einleitung in das Alte Testament, 1928, σ. 349-350. — L. Levy, Der Prophet Maleachi, ἐν Festschrift zum 75 jähr. Bestehen des jüd.-theolog. Seminars Fraenkelschen Stiftung II, Breslau 1929, σ. 273-284. — O. Holtzmann, Der Prophet Maleachi und der Ursprung des Pharisäerbundes, ARW 29 (1931), σ. 1-21. — A. C. Welch, Post-Exilic Judaism, Edinburg 1935, σ. 113-125. — H. Grimme, Der Untergang Edoms, Die Welt als Geschichte 3 (1937), σ. 452-463. — Π. Ἰ. Μπρατσιώτου, Εἰσαγωγή εἰς τὴν Παλαιὰν Διαθήκην, 1937, σ. 483-485. — D. Cameron, A Study of Malachy, Transact. Glasgow Or. Soc. 8 (1938), σ. 9-12. — J. E. Steinmüller, A Companion to Scripture Studies, Vol. II: Special Introduction to the Old Testament, New York 1942, σ. 302-304. — T. Chary, Le culte dans la littérature exilienne et post-exilienne, Lyon 1952, σ. 207-244. — Τοῦ ἀποστοῦ, Les prophètes et le culte à partir de l'exil, 1954 (βλ. κεφ. 6). — E. Pfeiffer, Die Disputationsworte im Buche Maleachi, EvTh 19 (1959), σ. 546-568, βλ. καὶ H. J. Boecker, ZAW 78 (1966), σ. 78-80. — G. J. Botterweck, Mal 1,2-5, 6-10, 2,1-9, 10-16, 3,13-21, BiLe 1 (1960), σ. 28-38, 100-109, 179-185, 253-260. — R. Rendtorff, λ. Maleachibuch, ἐν RGG³ IV (1960), σ. 628-629. — M. Rehm, Das Opfer der Völker nach Mal I, II, ἐν H. Junker-Festschrift, 1961, σ. 193-208. — W. Neil, λ. Malachi, ἐν IDB τ. 3 (1962), σ. 228-232. — M. Sekine, λ. Maleachi, ἐν BHH II (1964), σ. 1131-1132. — H. J. Boecker, Bemerkungen zur formgeschichtlichen Terminologie des Buches Maleachi, ZAW 78 (1966), σ. 78-80. — G. Wallis, Wesen und Struktur der Botschaft Maleachis, ἐν L. Rost-Festschrift (BZAW 105) Berlin 1967, σ. 229-237. — P. R. Ackroyd, Exile and Restoration, London 1968. — (Sellin/) G. Fohrer, Introduction to the O. T., 1969. — E. Lipinski, λ. Malachi, Book of, ἐν EJ τ. II (1972), σ. 812-816. — Ina Willi-Plein, Prophetie am Ende, Cologne 1974. — O. Eissfeldt, Einleitung in das Alte Testament, 1974⁴, σ. 595-599. — B. S. Childs, Introduction to the Old Testament as Scripture, 1979. — A. Renker, Die Tora bei Maleachi, (FThSt 112) Freiburg i. Br. 1979. — J. Scharbert, Sachbuch zum Alten Testament, 1981, σ. 73 ἐξ. κ.δ. — O. Kaiser, Einleitung in das Alte Testament, 1984⁵, σ. 293-296. — R. Smend, Die Entstehung des Alten Testaments, 1984³, σ. 186-187. — K. Koch, Die Profeten, II 1988², σ. 179-183. — B. C. Ollenburger, Haggai, Zechariah, and Malachi, ἐν B. W. Anderson (ed.), The Books of the Bible, I (1989), σ. 405-414.

α'. Ὁ προφήτης καὶ ἡ ἐποχὴ του

Κατὰ τὴν ἐπιγραφὴν τοῦ φερωνύμου βιβλίου (1,1), ἥτις πιθανῶς προέρχεται, ὡς καὶ αἱ ἐν τῷ βιβλίῳ τοῦ Ζαχαρίου (9,1 καὶ 12,1) παρόμοιαι ἐπιγραφαί, ἐκ διασκευαστικῆς χειρός, τὸ ὄνομα τοῦ ἀλλαχοῦ τῆς Π. Διαθήκης μὴ μνημονευομένου προφήτου εἶναι Μ α λ α' ῥ ῖ. Ἡ ἑβρ. λέξις αὕτη, ἀπαντῶσα καὶ ἐν 3,1, ἔχει τὴν σημασίαν «ὁ ἄγγελός μου». Ἐκ τῆς παρατηρήσεως ταύτης ἢ πλειονότητος τῶν ἐρευνητῶν συνάγει ὅτι ἀρχικῶς τὸ ἐν τῇ ἐπιγραφῇ ὄνομα δὲν ἦτο κύριον, ἀλλ' ὡς δεικνύει καὶ ἡ μετάφρασις τῶν Ο' (ἐν χειρὶ ἁ γ γ ἔ λ ο υ α ὕ τ ο ὕ) προσηγορικόν, ληφθὲν ἐκ τοῦ 3,1¹. Κατ' ἄλλην ἐκδοχὴν, ὑπὲρ ἧς συνηγορεῖ καὶ ὁ Rudolph, τὸ ὄνομα τοῦ προφήτου ἔχει παραδοθῆ ὡς βραχεῖα μορφή τοῦ ἐν τῷ τίτλῳ τῆς καθ' Ο' μεταφράσεως διαφανομένου ὀνόματος Μαλα'ῤιγῶ (= ἄγγελος τοῦ Γλαχβέ). Ἐναντι ὅμως τοιοῦτου προβληματισμοῦ τυγχάνει ἀδιαφιλονίκητος ἡ διὰ τῆς ἐνότητος τοῦ φερωνύμου βιβλίου μαρτυρουμένη ἱστορικὴ ὑπαρξις τοῦ προφήτου. Ἐὰν ἡ ἐνότης αὕτη ἀποδοθῇ εἰς διασκευαστήν, εἰς ὃν ὀφείλεται καὶ ἡ ἐπιγραφὴ, τὴν ὑπαρξιν τοῦ προφήτου ἐγγυᾶται ἡ ὁμοιογένεια τῶν τὸ βιβλίον ἀπαρτιζόντων ἐξ προφητικῶν λόγων. Παρατηρητέον ἄλλως τε ὅτι καὶ αὕτη ἡ ἐξ ὑποτιθεμένης ἀνωθυμίας τῆς προφητείας ἐντύπωσις μετριάζεται αἰσθητῶς, ἐὰν γίνῃ δεκτὸν ἔνθεν μὲν ὅτι ἐν ἑβραϊκῇ γλωσσικῇ αἰσθήσει δὲν πρέπει νὰ διακριθῇ ὀξέως τὸ κύριον ὄνομα ἀπὸ τοῦ προσηγορικοῦ (πρβ. Ἡσ. 53, II: ὁ δοῦλός μου), ἔνθεν δὲ ὅτι οὕτω πως τὸ μελα'ῤι ἐπέχει θέσιν προσωνυμίας, δηλωτικῆς βασικῆς ιδέας τοῦ κηρύγματος τοῦ προφήτου.

Χρονολογικὴ ὀριοθέτησις τῆς δράσεως τοῦ προφήτου καθίσταται κατὰ προσέγγισιν δυνατὴ ἐπὶ τῇ βάσει ἐμμέσων μαρτυριῶν ἐκ τοῦ περιεχομένου τοῦ βιβλίου, ἐκτιθεμένων ἐν τῇ ἐξετάσει τῆς γενέσεως τούτου. Ἐνταῦθα ἀρκούμενός τις εἰς τὰς ἐξ αὐτῶν δύο εὐκρινεστέρας, τ.ἔ. τὴν περὶ ὑπάρξεως ναοῦ (προφανῶς τοῦ δευτέρου, ὡς τεκμηριοῦται διὰ τῆς ἐν 1,8 μείας ἐπάρχου) καὶ λατρείας (πρβ. 1,10. 3,1,10) καὶ τὴν περὶ ἀντιμετωπίσεως γνωστῶν καὶ ἐκ τῶν βιβλίων Ἑσδρα καὶ Νεεμίου προβλημάτων (οἷα τὸ περὶ δεκάτης: πρβ. 2,17. 3,7 ἐξ. πρὸς Νεεμ. 10,32 ἐξ. 13,10 ἐξ., τὸ περὶ ἀπερισκέπτου διαλύσεως γάμου: πρβ. 2,10 πρὸς Ἑσδρα 9, Νεεμ. 10,28 ἐξ. 13,23 ἐξ., καταπίεσις τῶν ἀποκλήρων τῆς ζωῆς: πρβ. 3,5 πρὸς Νεεμ. 5,1-13), δύναται νὰ ἐντάξῃ τὴν δράσιν τοῦ προφήτου μεταξὺ τῆς ἐν ἔτει 515 π.Χ. περατώσεως τῆς ὑπὸ τοῦ Ἀγγαίου καὶ τοῦ Ζαχαρίου ἐπιδιωχθείσης ἀνοικοδομήσεως τοῦ ναοῦ καὶ τῆς περὶ τὸ 400 π.Χ. (ἀκριβέστερον 398 π.Χ.) ἀποστολῆς τοῦ Ἑσδρα εἰς Ἰουδαίαν πρὸς στήριξιν τῆς περσικῆς ἐξουσίας, καταστάσεως ἐπισηφαλοῦς ἐν τῷ νοτιοδυτικῷ ἄκρῳ τοῦ ἀχανοῦς κράτους.

1. A. Škrinjar, Angelus testamenti, VD 14 (1934), σ. 40-48.

Εὐρὸν δ' ὡς εἶναι τὸ μεταξύ τῶν ἐτῶν 515 καὶ 400 π.Χ. χρονικὸν διάστημα, αἱ πρὸς ἀκριβεστέραν χρονολόγησιν τῆς δράσεως τοῦ προφήτου ἐρευνητικαὶ προσπάθειαι, συνδυάζουσαι καὶ διαφόρους ἄλλας προϋποθέσεις, δὲν καταλήγουν εἰς ὁμογνωμοσύνην. Οὕτω πως ἐξ αὐτῶν ἄλλαι φέρουν τὸν προφήτην δρῶντα βραχὺ τι μετὰ τὸ 515 π.Χ., ἄλλαι περὶ τὰ μέσα τῆς 5ης ἐκ/δος π.Χ. καὶ ἄλλαι, νεώτεραι καὶ εὐστοχώτεραι τῶν λοιπῶν, περὶ τὸ 400 π.Χ. Κατὰ τὸν Bulmerincq ὁ προφήτης δρᾷ ἐν τοῖς ἔτεσι 485-445 π.Χ. ὡς μαθητῆς τοῦ ἐκ Βαβυλῶνος ὀρμωμένου καὶ ὡς «ἀγγέλου» ἐν 3,1 νοουμένου Ἔσδρα², οὐτινος ἡ μεταρρυθμισὶς σχετίζεται πρὸς τὰ λεγόμενα ἐν 3,6 ἐξ. Ἡ γνώμη ὅμως αὕτη προσκόπτει εἰς τὸ ὅτι ἡ καθιερωμένη ἀντίληψις περὶ ἀποστολῆς τοῦ Ἔσδρα εἰς Ἱερουσαλὴμ ἐν ἔτει 458 π.Χ. (ἐπὶ Ἀρταξέρξου τοῦ Α') ἀμφισβητεῖται, καθόσον ἐν τοῖς καθ' ἡμᾶς χρόνοις θεωρεῖται πιθανώτερον ὅτι ἡ περὶ ἧς ὁ λόγος ἀποστολὴ ἐγένετο ἐν ἔτει 398 π.Χ. (ἐπὶ Ἀρταξέρξου τοῦ Β'). Κατόπιν τούτων ὡς λίαν πιθανὴ δύναται νὰ θεωρηθῇ ἡ ἐκδοχὴ, καθ' ἣν ἡ δράσις τοῦ προφήτου τίθεται πρὸς τὸ τέλος τοῦ εἰρημένου χρονικοῦ διαστήματος, τ.ἔ. περὶ τὸ 400 π.Χ.

β'. Περιεχόμενον τοῦ βιβλίου

Τὸ βιβλίον τοῦ Μαλαχίου, συγχείμενον ἐκ 3 κεφαλαίων (κατὰ τοὺς Ο' καὶ τὴν Βουλγάταν ἐκ 4, τοῦ ἐδαφίου 3,19-24 φερομένου ὡς ἰδίου κεφαλαίου) καὶ ὡς κατακλείς τῆς ὅλης συλλογῆς τῶν προφητικῶν βιβλίων (ἐβρ. *χωθὰμ χαννεβί'ιμ*)³ περιέχει παρεπομένους τῇ ἐπιγραφῇ ἐξ εὐδιακρίτους καὶ μετὰ περισκέψεως διατεταγμένους λόγους ὑπὸ μορφὴν διαλόγου, διὸ καὶ συνήθως διαίρεσις αὐτοῦ εἶναι ἡ κάτωθι.

2. Εἰρήσθω δ' ἐν παρόδῳ ὅτι ἡ ἰουδαϊκὴ παράδοσις (πρβ. Ἱεροσολ. ταρχκοὺμ εἰς Μαλ. 1,1: «οὗ τὸ ὄνομά ἐστιν Ἔσδρας ὁ γραμματεὺς») καὶ τινες πατέρες τῆς ἐκκλησίας, ὡς ὁ Ἱερώνυμος, ὁ Αὐγουστίνος καὶ ὁ Ἰωάννης Χρυσόστομος, ταυτίζουν τὸν προφήτην πρὸς τὸν Ἔσδραν. Ὅτι ὅμως ἡ εἰρημένη παράδοσις στερεῖται σταθερότητος γίνεται φανερόν ἐκ τῆς ἐν τῷ Βαβυλωνιακῷ ταλμοῦδ (Μεγίλλὰ 15α) ἀποδόσεως τοῦ βιβλίου εἰς τὸν Μαρδοχαῖον. Πρβ. καὶ Κυρίλλου Ἀλεξανδρείας Πρόλογον εἰς Μαλαχίαν (MPG 72, σ. 277): «τινὲς Ἔσδραν ὑπολαμβάνουσιν εἶναι τὸν Μαλαχίαν, ἔχει δὲ οὐχ οὕτως τὸ ἀληθές».

3. Πρβ. J. F ü r s t, Der Kanon des Alten Testaments nach den Überlieferungen in Talmud und Midrasch, Leipzig 1868, σ. 47. — R. C o r n e l y, Introductio in Veteris Testamenti Libros, II 2 (1887), σ. 610: «Adeum jam pervenimus prophetam, qui utpote omnium quos Deus ad populum suum Israel misit, ultimus a Judaeis dicitur **יְהוֹשֻעַ הַכֹּהֵן** (sigillum prophetarum), neque id immerito. Quoniam enim libelli epilogus (Mal. 4,4-6). Legis observantiam gravibus verbis inculcat atque extenso quasi digito praecursorem Messiae ad iudicium advenientis monstrat, omnia praecedentia vaticinia sigillo suo appposito certa quadam ratione confirmat eorum praecipuum finem summumque argumentum breviter complexus».

Ἐπιγραφή (1,1).

α'. Ἡ πρὸς τὸν Ἰσραήλ (Ἰακώβ) ἀγάπη τοῦ Γλαχβέ, προκρίναντος αὐτὸν ἀντὶ τοῦ εἰς θεῖαν δυσμένειαν περιπεσόντος Ἐδὼμ (Ἡσαῦ), (1,2-5)⁴.

β'. Ἀπειλητικὸς λόγος κατὰ τῶν ἱερέων, προσφερόντων ἐλαττωματικὰ ζῶα (1,6—2,9)⁵.

γ'. Ἐπιτιμητικὸς λόγος κατὰ τοῦ λαοῦ μετερχομένου μεικτοὺς γάμους καὶ διαζύγια (2,10-16).

δ'. Ἀπειλητικὸς λόγος κατὰ τῶν δυσπιστούντων εἰς τὴν δικαιοσύνην τοῦ Θεοῦ, ἧς ὅμως ἡ ἀπόδοσις θὰ καταδειχθῇ ἐν τῇ ἐπικειμένη θεῖα κρίσει (2,17—3,5)⁶.

ε'. Ἐπιτιμητικὸς λόγος περὶ δεκάτης καὶ προσφορᾶς, ὧν ἡ μὲν παρακράτησις ἐπάγεται ἀφορίαν, ἡ δὲ νόμιμος ἀπόδοσις εὐφορίαν (3,6-12).

στ'. Ἐπιτιμητικὸς λόγος κατὰ τῶν καὶ πάλιν ἀμφισβητούντων τὴν δικαιοσύνην τοῦ Θεοῦ, ἧτις ὅμως θὰ καταδειχθῇ ἐν τῇ ἐρχομένη ἡμέρᾳ τῆς κρίσεως, ἐν ᾗ θὰ ἀνταμειφθοῦν οἱ δίκαιοι καὶ θὰ τιμωρηθοῦν οἱ ἀσεβεῖς (3,13-21)⁷.

Κατακλείς συγχειμένη ἐκ προτροπῆς εἰς τήρησιν τοῦ νόμου (3,22) καὶ προρρήσεως περὶ ἐλεύσεως τοῦ προφήτου Ἡλία ὡς προδρόμου τῆς ἡμέρας τῆς θείας κρίσεως (3,23-24).

γ'. Γένεσις τοῦ βιβλίου

Ἡ μεθοδικὴ σύνθεσις τοῦ βιβλίου εἶναι καταφανής, ἔχουσα ὑπὲρ αὐτῆς καὶ τὴν διάταξιν τῶν τοῦτο συγκροτούντων λόγων, ὧν τρεῖς στρέφονται κατὰ τοῦ λαοῦ (1,2-5. 2,10-16. 3,6-12), εἷς κατὰ τῶν ἱερέων (1,6—2,9) καὶ δύο κατὰ τῶν δυσπίστων (2,17—3,5. 3,13-21). Λαμβανομένου δ' ὅψιν ὅτι καὶ οἱ ἕξ λόγοι εἶναι αὐτοτελεῖς, ἀνακατάταξις τις, βασιζομένη ἐπὶ τῆς ἐν αὐτοῖς διακρίσεως ὁμοίων θεμάτων των καὶ κατ' ἀκολουθίαν ἀφισταμένη ἀπὸ τῆς παρουσίας διατάξεώς των, δικαίως δὲν εὐρίσκει ἀπήχησιν. Οὕτω καὶ ἡ μετάθεσις τοῦ 3,6-12 (Sellin) ἢ ἐν ταύτῳ καὶ τοῦ 2,10-16 (Weiser), δι' ἧς θεωρεῖται ὡς ἀρχικὴ ἡ ἀμιγῶς τρίτῃ διάκρισις τῶν εἰρημένων λόγων, τυγχάνει

4. A. H e r r a n z, *Dilexi Jacob, Esau autem odio habui, EstBibl* 2 (1941/2), σ. 559-583.

5. M. W i t z e l, *Dienstinstruktionen an das hethitische Tempelpersonal, Stud. Anselm.* 27/28 (1951), σ. 476-485.

6. A. R o b i n s o n, *God the Refiner of Silver, CBQ* 11 (1949), σ. 188-190 (ἐν σχέσει πρὸς τὸ 3,3).

7. D. W. T h o m a s, *The Root יגנ in Hebrew, and the Meaning of יגנר in Malachi III, 14, JJSt* 1 (1949), σ. 182-188.

ἀδικαιολόγητος. Ἡ αὐτὴ ἐπιφύλαξις ἰσχύει καὶ ἔναντι τῆς ὑπὸ τοῦ Wallis προτεινομένης ἀμιγῶς διττῆς διακρίσεως μεταξύ λόγων ἀπευθυνομένων πρὸς τὸν λαὸν (1,2-5. 2,10-16. 2,17+3,5. 3,6-12. 3,13-21) καὶ λόγων ἀπευθυνομένων πρὸς τοὺς ἱερεῖς (1,6-29. 3,1-4).

Συμφώνως λοιπὸν πρὸς τὰ ἤδη λεχθέντα ἡ γνησιότης τῶν βασικῶν συστατικῶν στοιχείων τοῦ βιβλίου γίνεται ἐν τοῖς ἐρευνητικοῖς κύκλοις ὁμοφώνως ἀποδεκτή. Ἄλλως ὁμως ἔχει τὸ πρᾶγμα ἐν σχέσει πρὸς ἀνευρισκομένης ἐν αὐτῷ προσθήκας. Ἐκ τούτων, παραθεωρουμένων παρενθέτων τινῶν φράσεων, ἄξια ἰδιαιτέρας προσοχῆς τυγχάνουν αἱ ἐκτενέστεραι (1,11-14. 2,2, 7,11b-12,13a, 15abα,16b. 3,1bβγ,3-4,22-24), συνήθως ἀποδιδόμεναι ἀπὸ τοῦ Elliger καὶ ἐντεῦθεν εἰς διασκευαστικὴν χεῖρα. Κατὰ τὸν Renker μεταγενεστέραν προέλευσιν ἔχουν καὶ τινὰ ἄλλα χωρία (1,9,3,1ba, 2,9αβ-12, 13-21), ἔχοντα κατ' αὐτὸν συμπληρωματικὸν χαρακτήρα, ἅτε ἐμφαινόντα συνάφειαν πρὸς περαιτέρω ἐξέλιξιν τῆς περὶ ἐσχάτων ἰδέας. Ὁ δὲ Swetnam⁸ φέρει τὸ χωρίον 1,11 εἰς σχέσιν πρὸς τὴν ἐν τῇ διασπορᾷ συναγωγικὴν λατρείαν. Τὸ χωρίον 2,10-16*, ἀφορῶν ἀρχικῶς εἰς τὴν διάλυσιν γάμου ἄνευ ἰδιαιτέρας σχέσεως πρὸς τὸν μεικτὸν γάμον, περιέχει πολεμικὴν κατὰ τῶν μεικτῶν γάμων μετ' ἄλλοθεν ἄλλοθεν γυναικῶν. Τοιαύτη πολεμικὴ, ξένη οὖσα εἰς τὴν ρυθμικὴν συνάφειαν τοῦ περὶ οὗ ὁ λόγος πεζοῦ χωρίου, προσδίδεται εἰς τοῦτο διὰ τινων προσθηκῶν⁹. Καταφανῆς ὡσαύτως τυγχάνει ἡ μεταγενεστέρα προέλευσις τοῦ ἐδάφριου 3, 22-24, οὗτινος ἡ μορφή εἶναι ἄσχετος πρὸς τὸ διαλογικὸν σχῆμα τῶν ἐν τῷ βιβλίῳ προφητικῶν λόγων. Σύγκειται δὲ τὸ ἐδάφριον τοῦτο ἐκ δύο προσθηκῶν, ὧν ἡ μὲν πρώτη (3,22) περιέχει προτροπὴν ἐξισοῦσαν τὸ κήρυγμα τοῦ προφήτου πρὸς τὸν μωσαϊκὸν νόμον, ἡ δὲ δευτέρα (3,23-24) πρόρρησιν, ὑπολαμβάνουσαν τὸν ἐν 3,1 ἄγγελον ὡς τὸν προφήτην Ἡλιάν¹⁰ καὶ ἀναβάλλουσαν τὴν ἑναρξιν τῆς ἡμέρας τοῦ Γλαχβέ. Εὐλόγος δ' εἶναι ἡ ὑπὸ τοῦ Rudolph ἐξήγησις ἀμφοτέρων τῶν προσθηκῶν τούτων ὡς εἰς τὴν ὅλην συλλογὴν τῶν προφητικῶν βιβλίων ἀφορώσης τελικῆς παρατηρήσεως, ἥτις πιθανῶς κατάγεται ἐκ τῶν πρώτων ἐλληνιστικῶν χρόνων, ἐὰν ἡ ἐν 3,24 διχοστασία ἀποδοθῇ εἰς τὴν ἐπὶ τῆς νέας γενεᾶς ἐλληνιστικὴν ἐπίδρασιν.

Ἡ ἐν εὐρείᾳ πῶς χρονολογικῇ ὀριοθετήσῃ γένεσις τοῦ βιβλίου διαπιστοῦται ἐπὶ τῇ βάσει ἐμμέσων μαρτυριῶν τούτου. Οὕτω, ὡς ἤδη καὶ ἐν

8. J. Swetnam, Malachi I,11: An Interpretation, CBQ 31 (1969), σ. 200 ἐξ. Πρβ. Kaiser, μν. ε., σ. 294.

9. C. Locher, Altes und Neues zu Maleachi 2,10-16, ἐν *Mélanges Dominiq̄ue Barthélemy*, ed. P. Casetti / O. Keel / A. Schenker, Göttingen 1981.

10. J. Jeremias, Des Elias Wiederkunft, ThW II (1935), σ. 933-936.— A. De Guglielmo, Dissertatio exegetica de redivo Eliae (Mal. 3,22s.), Jerusalem 1938.

σχέσει πρὸς τὴν χρονολογικὴν ὀριοθέτησιν τῆς δράσεως τοῦ προφήτου ἐλέχθη, ἢ ἐν 1,10. 3,1,10 προϋποτιθεμένη ὑπαρξίς τοῦ ναοῦ καὶ ἢ ἐν 1,8 μνεῖα ἐπάρχου (πιθανῶς τῆς Σαμαρείας), δι' ἧς γίνεται φανερόν ὅτι πρόκειται περὶ τοῦ δευτέρου ναοῦ, ἐμφαίνουσι ὅτι τὸ ἀνώτερον ὄριον τοῦ χρόνου συγγραφῆς τοῦ βιβλίου εἶναι τὸ ἔτος 515 π.Χ., καθ' ὃ ἀπεπερατώθη ἡ ἀνοικοδόμησις τοῦ ναοῦ τούτου. Τὸ δὲ κατώτερον χρονικὸν ὄριον συγγραφῆς τοῦ βιβλίου ὑποδηλοῦται διὰ τοῦ ὅτι τοῦτο τυγχάνει γνωστὸν εἰς τὴν μεταξύ 190 καὶ 170 π.Χ. συνταχθεῖσαν Σοφίαν Σειράχ (πρβ. Σοφ. Σειρ. 48,10 καὶ 49,10).

Τὸ χρονικὸν ὅμως διάστημα μεταξύ τῶν ἐτῶν 515 καὶ 170 π.Χ. δύναται νὰ σμικρυνθῇ δι' ἀξιολογήσεως καὶ ἄλλων εὐκόλως παρὰ Μαλαχίᾳ διαπιστουμένων στοιχείων. Οὕτω ἡ ὑπὲρ πᾶσαν ἄλλην προφητικὴν συγγραφὴν συνήθης διαλογικὴ μορφή ὑπεμφαίνει οὐ μόνον τὴν μετὰ τὰ βιβλία τοῦ Ἀγγαίου καὶ τοῦ Ζαχαρίου ἐμφάνισιν τοῦ βιβλίου τοῦ Μαλαχίου ἀλλὰ καὶ τὴν ἔτι μεταγενεστέραν προέλευσιν τούτου. Ὁ χρόνος καταστροφῆς τῆς Ἐδῶμ (πρβ. 1,3) δὲν δύναται νὰ διακριβωθῇ, διότι αἱ περὶ τῆς ἱστορίας ταύτης κατὰ τὴν 4ην ἐκ/δα π.Χ. εἰδήσεις εἶναι λίαν πενιχραί. Τὸ ὅτι ἡ Ἐδῶμ κατὰ τὰ τέλη τῆς 4ης ἐκ/δος π.Χ. κατέχεται ὑπὸ τῶν ναβαταίων ἀφίσταται τοῦ περιεχομένου τοῦ σχετικοῦ προφητικοῦ λόγου (1,2-5) καὶ κατ' ἀκολουθίαν δὲν βοηθεῖ εἰς χρονολόγησιν τούτου. Ἀμφίβολος ὡσαύτως τυγχάνει καὶ ἡ ὑπὸ τοῦ Bulmerincq καὶ τοῦ Elliger συσχετίσις τοῦ περιεχομένου τοῦ ἔδαφιου 3,13-21 πρὸς τὴν ἐν ταῖς σχέσεσιν Ἰουδαίων καὶ σαμαρειτῶν δημιουργηθεῖσαν κρίσιν, καθόσον ἐλλείψει ἱκανῶν μαρτυριῶν δὲν ἔχομεν ἀκριβῆ γνώσιν τῆς ἱστορίας τοῦ περὶ τὸ 300 π.Χ. συντελεσθέντος σαμαρειτικοῦ σχίσματος.

Περαιτέρω, ἀξία προσοχῆς εἶναι ἡ ὁμοιότης τῆς ἐν τῷ βιβλίῳ τοῦ Μαλαχίου περιγραφῆς τῆς θρησκευτικῆς καὶ κοινωνικῆς καταστάσεως πρὸς τὴν ἐν τοῖς βιβλίοις Ἐσδρα καὶ Νεεμίου, τοῦθ' ὅπερ ἀναγκάζει τοὺς πλείστους τῶν ἐρευνητῶν νὰ θεωρήσουν τὴν ἀρχικὴν ἐμφάνισιν τοῦ βιβλίου γενομένην κατὰ τὸ ἀ' ἡμισυ ἢ περὶ τὰ μέσα τῆς 5ης ἐκ/δος π.Χ. καὶ δὴ πρὸ τῆς ἐσδραίας μεταρρυθμίσεως, δι' ἧς ἀντιμετωπίζεται ἡ παρὰ Μαλαχίᾳ μαρτυρουμένη κακὴ κατάστασις ἢ καὶ κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς μεταρρυθμίσεως ταύτης (Bulmerincq: 485-445 π.Χ., Goettsberger: περὶ τὸ 450 π.Χ., Μπρατωσιώτης: βραχὺ τι πρὸ τοῦ 458 π.Χ., Steinmueller: περὶ τὸ 450 π.Χ., Pfeiffer: περὶ τὸ 460 π.Χ., Βέλλας: μεταξύ 470 καὶ 460 π.Χ., Horst: κατὰ τὴν 5ην ἐκ/δα π.Χ., Delcor: 480-460 π.Χ., Fohrer: ἀ' ἡμισυ τῆς 5ης ἐκ/δος π.Χ., Eissfeldt: ἀ' ἡμισυ τῆς 5ης ἐκ/δος π.Χ., Scharbert: 515-450 π.Χ., Koch: περὶ τὸ 500 π.Χ., Smend: κατὰ τὴν 5ην ἐκ/δα π.Χ.).

Πέρα ὅμως τοῦ ὅτι πιθανώτερον ἔτος τῆς εἰς Ἱερουσαλὴμ ἀποστολῆς τοῦ Ἐσδρα εἶναι οὐχὶ τὸ 458 π.Χ. (ἐπὶ Ἀρταξέρξου τοῦ Α') ἀλλὰ τὸ 398 π.Χ. (ἐπὶ Ἀρταξέρξου τοῦ Β'), πρέπει νὰ ληφθῇ ὑπ' ὄψιν ὅτι ἡ κυρίως ἐσδραία πηγὴ (Ἐσδρα 7-10+Νεεμ. 8-10), θεωρουμένη ἐπ' ἐσχάτων οὐχὶ ὡς ἱστο-

ρική ἀλλ' ὡς ἐποικοδομητικὴ διήγησις, ἀφήνει ἀστήρικτον τὴν εἰς ἐσφαλμένην ἐξήγησιν ὀφειλομένην ἀντίληψιν ὅτι διὰ τοῦ "Ἐσδρα εἰσήχθη νέος τις νόμος, διάφορος τοῦ ἤδη ὑφισταμένου. 'Η δ' ἐπέμβασις τοῦ Νεεμίου (Νεεμ. 13,10 ἐξ.) ὑπὲρ ἀποδόσεως τῆς δεκάτης ὀφείλεται πιθανῶς εἰς ἐπανάληψιν γεγονότος ὑπὸ παρομοίας συνθήκας καὶ κατ' ἀκολουθίαν δὲν προσφέρεται εἰς συσχετίσιν πρὸς χρονολόγησιν τοῦ βιβλίου τοῦ Μαλαχίου. 'Ἐν τῷ χωρίῳ τούτῳ, ἐμφαίνονται ἐξάρτησιν ἐκ τοῦ 'Ιερατικοῦ κώδικος ('Αριθμ. 18,21 ἐξ.) μᾶλλον ἢ ἐκ τοῦ Δευτερονομίου (14,22 ἐξ.), δύναται τις μετὰ τοῦ Renker νὰ διαγνώσῃ ὡς ἤδη ὑπάρχουσαν τὴν διάκρισιν τοῦ προσωπικοῦ τοῦ ἐν 'Ιερουσαλήμ ναοῦ εἰς ἱερεῖς καὶ λευίτας, ὧν οἱ μὲν πρῶτοι ἐλάμβανον τὴν ὑψουμένην προσφοράν, οἱ δὲ τελευταῖοι τὴν δεκάτην. 'Ἐξαιρέσει τοῦ ἑδαφίου 3,22-24, οἱ λόγοι τοῦ Μαλαχίου δὲν δύνανται νὰ κατάγονται ἐκ μεταγενεστέρων περσικῶν χρόνων, λαμβανομένου ἰδίᾳ ὑπ' ὅψιν ὅτι ἡ ἐσχατολογία τῶν διασκευαστικῶν προσθηκῶν δὲν ὑπεμφαίνει πολιτικὴν τινα κατάστασιν, οἷα ἀντιθέτως διαπιστοῦται ἐν προφητικοῖς κειμένοις τῶν εἰρημένων χρόνων (πρβ. τὸ β' μέρος τοῦ βιβλίου τοῦ Ζαχαρίου). Οὕτω πως ἀποκλείεται ἡ ὑπόθεσις τοῦ Winckler καὶ τοῦ Spoer¹¹ ὑποστηρικθεῖσα τοποθέτησις τοῦ βιβλίου ἐγγὺς τῶν μακκαβαϊκῶν χρόνων. 'Ἡ δὲ γνώμη τοῦ Holtzmann ὅτι οἱ ἐν 3,16 «φοβούμενοι τὸν Γραχβὲ» πρέπει νὰ ταυτισθοῦν πρὸς τὴν ἐν Α' Μακ. 2,42 «συναγωγὴν τῶν ἀσιδαίων» εἶναι ὄλως ἀβάσιμος. Κατὰ ταῦτα λίαν πιθανὴ τυγχάνει, ὡσπερ ἤδη καὶ ἐν σχέσει πρὸς τὴν δρᾶσιν τοῦ προφήτου ἐλέχθη, ἡ περὶ τὸ 400 π.Χ. ἀρχικὴ συγκρότησις τοῦ βιβλίου (πρβ. Kaiser).

δ'. Τὸ κήρυγμα τοῦ προφήτου

Φιλολογικὴ καὶ ἱστορικὴ ἐξέτασις τοῦ βιβλίου, οἷα ἡ σκιαγραφηθεῖσα ἀνωτέρω, βοηθεῖ ἀναμφιβόλως εἰς συναφῆ πρὸς τὰ δεδομένα ταύτης ἀξιολόγησιν τῶν βασικῶν συστατικῶν στοιχείων τῆς ἐν αὐτῷ θρησκευτικῆς διδασκαλίας. Δύνανται λοιπὸν τὰ τοιαῦτα στοιχεῖα νὰ γνωσθοῦν ἀκριβέστερον διὰ τριττῆς κλιμακώσεως τῆς ἀρχικῆς προελεύσεώς των, ἀντιστοιχούσης πρὸς ἰδεολογικὴν μετάβασιν ἔνθεν μὲν ἀπὸ τῆς προφητείας εἰς τὴν διασκευὴν, ἔνθεν δὲ ἀπὸ τῆς διασκευῆς εἰς τὴν προσθήκην τῆς κατακλειῖδος τοῦ βιβλίου. Κατὰ τὸν προφήτην ὁ ναός, οὐτινος ἡ σπουδαιότης ὡς μοναδικοῦ κέντρου τοῦ ἰουδαϊσμοῦ ἔχει ἤδη προσεξαγγελθῆ ὑπὸ τοῦ 'Αγγαίου καὶ τοῦ Ζαχαρίου, δύναται νὰ ἐκπληροῖ τὸν σωστικὸν του προορισμόν, ἐὰν τὰ ἐν αὐτῷ τελούμενα ἀνταποκρίνονται εἰς τὰς ἀπαιτήσεις τῶν σχετικῶν διατάξεων τοῦ ἰουδαϊκοῦ νόμου. 'Ἡ πρὸς ταύτας ὁμως συμμόρφωσις τῆς κοινότητος μειονεκτεῖ ἔνεκα τῆς

11. H. H. Spoer, Some new considerations towards the dating of the book of Malachi, JQR 20 (1908), σ. 167-186.

ἐν ταύτῃ σοβούσης ἀδιαφορίας, ὀφειλομένης προφανῶς εἰς διάψευσιν τῶν ἤδη διὰ τοῦ κηρύγματος τῶν προφητῶν Ἀγγαίου καὶ Ζαχαρίου ζωπυρηθειῶν ἐλπίδων τῆς εἰς μεσσιακὴν βασιλείαν τοῦ Ζοροβάβελ. Ἡ δ' ἀπελπις κατάστασις αὕτη ἐπάγεται ἠθικὴν κατάπτωσιν οὐ μόνον τοῦ τὴν δεκάτην παρανόμως κατακρατοῦντος λαοῦ ἀλλὰ καὶ τῶν ἀκαταλλήλους προσφορὰς ἀπαθῶς δεχομένων ἱερέων. Τὸ κήρυγμα τοῦ Μαλαχίου ἀνταποκρινόμενον εἰς πνευματικὰς ἀνάγκας τῆς ἐποχῆς τούτου καθίσταται διαλεκτικόν, καθόσον ἡ ἀποδοχὴ τοῦ θεοῦ λόγου προϋποθέτει πειστικὴν ἐξήγησιν τῶν ὡς ἐκ τῆς φύσεώς των ἀνεκαθεν δυσχερῶν προβλημάτων, οἷα τὸ τοῦ ἐν τῷ κόσμῳ κακοῦ, τὸ τῆς ἀναξιοπαθείας τῶν εὐσεβῶν καὶ τὸ τῆς θείας ἐπεμβάσει ἄρσεως τῶν ἀντιξοότητων τοῦ βίου. Ἡ ἐξήγησις τοιούτων προβλημάτων εἶναι παρὰ τῷ Μαλαχίᾳ, ὥσπερ καὶ παρὰ πᾶσι τοῖς προγενεστέροις του προφήταις, θρησκευτικὴ, ἄτε προϋποθέτουσα τὴν εἰς τὸν Θεὸν διαθηκῶν ὑποταγὴν καὶ πίστιν. Ἄλλ' ἐνῶ παρὰ τούτοις καὶ δὴ καὶ παρ' Ἀμῶς, Ἡσαΐα καὶ Ἰερεμίᾳ ἤρκει ἡ δι' ἀπλῆς ἀναγωγῆς εἰς τὸν Θεὸν τεκμηρίωσις τῆς γνησιότητος τοῦ προφητικοῦ λόγου πρὸς ἀποδοχὴν αὐτοῦ ὑπὸ καλοπίστων ἀκροατῶν, παρ' ἐκείνῳ ἡ ἐμφάνισις τοῦ προφητικοῦ λόγου ὡς ἀμέσου ἐπικοινωνίας μετὰ τοῦ Θεοῦ δὲν εἶναι ἀναντίρρητος, διότι ὑπόκειται εἰς τὸν ὑπὸ δυσπίστων ἀκροατῶν ἀσκούμενον ἔλεγχον. Δι' ἀποστομωτικοῦ ὅμως ἀντελέγχου ὁ Μαλαχίας, γνήσιος ἐκπρόσωπος ἀκραιφνοῦς γλαχβισμού, διδάσκει ὅτι ἡ ἄρσις πάσης ἀμφιβολίας εἶναι δυνατὴ διὰ τῆς ἐν μετανοίᾳ ἐπιστροφῆς εἰς τὸν Θεόν (3,7). Οὗτος, ὡς πιστὸς τηρητῆς ἀρρήκτου διαθήκης, παραμένει Θεὸς τοῦ Ἰσραὴλ (3,6)¹², διὸ καὶ ἐξ ἀγάπης πρὸς τοῦτον προτίθεται νὰ τιμωρήσῃ τοὺς ἐν τῇ κοινότητι ἀσεβεῖς, ὡς ἤδη ἔπραξε τοῦτο κατὰ τοῦ Ἐδώμ, ἀδελφοῦ μὲν τοῦ Ἰσραὴλ ἀλλ' ἀσπόνδου ἐχθροῦ τούτου ὡς λαοῦ θείας ἐκλογῆς. Παρατηρητέον ὅμως ὅτι κατὰ τὸν Μαλαχίαν ἡ εἰς τὸ θεῖον θέλημα προσωπικὴ ὑποταγὴ, ἂν καὶ καθ' ἑαυτὴν σωστικὴ, διασφαλίζεται διὰ τῆς ἐν τῷ λατρευτικῷ βίῳ τῆς κοινότητος πιστῆς συμμορφώσεως πρὸς τὴν περιπτωσιολογίαν τοῦ νόμου. Εἶναι ἀληθές ὅτι διὰ τῆς συμμορφώσεως τὸ κήρυγμα τοῦ Μαλαχίου μειονεκτεῖ ἐναντι τῶν περὶ ἠθικῆς καὶ δικαίου ἀκραιφνῶς προφητικῶν ἀξιώσεων τοῦ Ἀμῶς καὶ ἄλλων μεγάλων προφητῶν. Ἄλλ' εἶναι ἐξ ἴσου ἀληθές ὅτι ἄνευ τῆς διὰ μεταγενεστέρων προφητῶν, οἷοι ὁ Ἀγγαῖος, ὁ Ζαχαρίας καὶ ὁ Μαλαχίας, ζηλωτικῶς ἐπιδιωχθείσης προσηλώσεως εἰς τὸν νόμον, ὁ λαὸς δὲν θὰ εἶχε γνωρίσει τὴν μέχρι τῆς τελικῆς καταστροφῆς τῆς Ἱερουσαλήμ πολυτάραχον ἅμα τε καὶ σπουδαίαν ἱστορικὴν ἀποστολὴν του.

Αἱ ἐκ μεταγενεστέρας διασκευῆς καταγόμεναι συμπληρωματικαὶ προσθήκαι, ἀνταποκρινόμεναι εἰς περαιτέρω ἐξέλιξιν τῆς περὶ ἐσχάτων ἰδέας,

12. J. C. Miklik, Textkritik und exegetische Bemerkungen zu Mal. 3,6, BZ 17 (1926), σ. 225-237.

ἀφοροῦν εἰς τὴν ἐν διακρίσει τῶν εὐσεβῶν ἀπὸ τῶν ἀσεβῶν ἀναμονὴν τῆς ἡμέρας τῆς κρίσεως. Συμφώνως δὲ πρὸς τὴν κατακλειῖδα τοῦ βιβλίου, πρόδρομος τῆς μεγάλης καὶ ἐπιφανοῦς ἡμέρας ταύτης θὰ εἶναι ὁ προφήτης Ἡλίας.

ε'. Τὸ βιβλίον ἐν τῇ χριστιανικῇ ἐκκλησίᾳ

Ἡ Κ. Διαθήκη (Ματθ. 11,10,14. 17,11 ἐξ. Μάρκ. 9,10 ἐξ. Λουκ. 1,17) βλέπει ὡς πρόδρομον τοῦ Μεσσίου τὸν ἐν πνεύματι καὶ δυνάμει τοῦ Ἡλίας (Μαλ. 3,23 ἐξ.) ἱκανωμένον Ἰωάννην τὸν Βαπτιστὴν. Ὁ δὲ Ἰησοῦς σχετίζει τοὺς λόγους τοῦ προφήτου (Μαλ. 3,1) πρὸς τὸν Βαπτιστὴν (Ματθ. 11,10. Πρβ. Μάρκ. 1,2). Χωρίον ἐκ τοῦ Μαλαχίου (Μαλ. 1,2-3) παραθέτει καὶ ὁ Παῦλος ἐν τῇ πρὸς Ρωμαίους ἐπιστολῇ του (Ρωμ. 9,13). Εἰρήσθω δ' ὡσαύτως ὅτι κατὰ παλαιὰν ἐκκλησιαστικὴν ἀντίληψιν ἡ ἐν Μαλ. 1,11 φράσις «θυσία καθαρὰ» ἀναφέρεται εἰς τὸ μυστήριον τῆς θείας εὐχαριστίας¹³.

Ἐκ τῶν εἰς τὸν Μαλαχίαν (καὶ γενικώτερον εἰς τὸ δωδεκαπρόφητον) ὑπομνημάτων παλαιῶν ἐκκλησιαστικῶν πατέρων καὶ συγγραφέων σφύζονται τὸ τοῦ Θεοδώρου Μοψοουστίας (MPG 66), τὸ τοῦ Κυρίλλου Ἀλεξανδρείας (MPG 72), τὸ τοῦ Θεοδώρου Κύρου (MPG 81) καὶ τὸ τοῦ Ἰερωνύμου (Comment. in Malachiam Prophetam MPL 25, στ. 1541 ἐξ.) Πρβ. ΠΔΟ' τ. 22 (1963), σ. 385-412.

στ'. Κείμενον

Τὸ ἐβραϊκὸν κείμενον τοῦ βιβλίου τοῦ Μαλαχίου ἔχει παραδοθῆ ἐν σχετικῶς ἱκανοποιητικῇ καταστάσει. Ἐν δύο χωρίοις ἡ διόρθωσις εἶναι δυσχερὴς (2,3,15). Παραφθοραὶ τινες ἐμφανίζονται συχνάκις (π.χ. 1,13. 2,12,15. 3,6,8), ἀλλὰ δὲν εἶναι σοβαραὶ. Πολλαχοῦ παρέχεται βοήθεια διὰ τῆς μεταφράσεως τῶν Ο', ἥτις ἐνίοτε προσφέρει πρόσθετον λέξιν, ἐκπεσοῦσαν ἐκ τοῦ μασωριτικοῦ (π.χ. 1,6. 2,2,3¹⁴. 3,5).

13. Βλ. Διδαχ. Ἀποστ. κεφ. 14. Ἰουστ. Διάλ. πρὸς Τρύφ. 41: MPG 6, στ. 564. Εἰρήν. Κατὰ αἰρ. 4,17,5: MPG 7, στ. 1023. Κυπρ. Test. adv. Jud. 1, 16: MPL 4, στ. 687. Χρυσοστ. Κατὰ ἰουδ. 5: MPG 48, στ. 902. Αὐγουστ. in Ps. 95 n. 13: MPL 37, στ. 1427. Δαμασκ. Περί ὀρθ. πίστ. 8' 14: MPG 94, στ. 1149. Πρβ. J. Knabenbauer, Ὑπόμν. (1886), σ. 442 ἐξ. — E. F. Sutcliffe, Malachy's Prophecy of the Eucharistic Sacrifice, IER 5 ser. 19 (1922), σ. 502-513. — A. Rembold, Die eucharistische Weissagung des Propheten Malachias, ThGl (1924), σ. 58-70. — B. Mariani, De sacrificio a Malachia praedicto, Antonianum 9 (1934), σ. 192-242, 361-382, 451-474. — Π. Μπρατσιώτου, Εἰσαγ. (1937), σ. 485, ὑπόσημ. 1. — Β. Βέλλα, Ὑπόμν. (1950), σ. 166 ἐξ. — M. Rehm, Das Opfer der Völker nach Mal I,11, ἐν H. Junker - Festschrift, 1961, σ. 193-208.

14. M. Tsevat, Studies in the Book of Samuel, HUCA 32 (1961), σ. 191-216 (σ. 214-216: Excursus 2: Mal. 2,3 LXX).